

ДЖЕРЕЛА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДРУКОВАНОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ВИНИКНЕННЯ ПЛАКАТУ

Постановка проблеми. Досліджуючи процеси, пов'язані з функціонуванням української тиражованої продукції в культурному середовищі, необхідно перш за все розглянути питання, звідки почала своє існування українська тиражована графіка, а для цього слід звернутися до друкарства. Існує чимало наукових праць з історії друкарства, але ми зупинимось на основних етапах становлення та розвитку саме української друкарської справи.

Зв'язок із науковими завданнями полягає у необхідності дослідження друкарської справи, визначення ознак становлення українського плакатного мистецтва та взаємодії суспільних і мистецьких факторів впливу на розвиток української графіки. Дослідження, проведене у цій статті, виконане в межах фундаментальної наукової теми Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України «Сучасне мистецтво» (реєстр. № 0108U004903).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, які працювали над вивченням історичних фактів розвитку друкарської справи — Р. Брінгхерст, Я. Ісаєвич, Я. Запаско, Г. Логвин, П. Попов та інші.

Метою статті є визначення періодів розвитку типографії, а також зародження української тиражованої графіки та становлення українського плакатного мистецтва, виявлення концептуальних зв'язків між друкарською справою, тиражованою продукцією та розвитком культури української графіки, вивчення характеру утвердження такого сучасного виду друкованої продукції, як плакат.

Викладення основного матеріалу. У своїй книзі «Основи стилю в типографії» Роберт Брінгхерст писав: «В типографії є принаймні два типи смислу, якщо в ній взагалі є смисл. Це смисли візуальний та історичний» [1, с. 9]. Спершу, звичайно, варто розглядати історичний. З найдавніших пам'яток друкарства нам відомі стародавні друки, які були виготовлені в Азії за допомогою рухомих літер. Цей спосіб друку дійшов до Європи в середині XV ст. і почав швидко розвиватися, перш

за все, вочевидь, через те, що для європейського шрифту потрібно було набагато менше знаків, ніж для китайського чи корейського.

Історія українського друкарства бере початок з відкриття у кінці XV ст. Краківської кириличної друкарні, котра обслуговувала насамперед Україну й Білорусь. В Україні поширювалися також видання таких друкарів, як Франциск Скорина, Симон Будний, Василь Тяпинський. Також запрацювала заблудівська друкарня Григорія Ходкевича, гетьмана Великого Князівства Литовського.

Відомо, що у Львові, культурному й суспільно-політичному осередку, виникли перші на землях України друкарні. Також працювали друкарі в Острозі — резиденції князів Острозьких. На той час у суспільстві виникла потреба забезпечити храми і монастирі літургійними книгами, в яких церковні догмати набули б уніфікації, на відміну від рукописних книг. Друкована книга була особливо потрібна у тогочасних школах, що виникали при церковно-освітніх братствах.

Виникнення друкарства у Львові вчені й натеper часто пов'язують з Іваном Федоровичем (Федоровим), хоч останні дослідження свідчать, що він лише підняв занепаду справу: тому й на надгробку друкаря в центрі Львова вказано, що він «друкарство занедбане обновив» [2, с. 14].

За свідченням самого Федоровича, він знайшов помічників серед ремісників, крамарів, представників нижчого духовництва. Я. Ісаєвич вказує, що «зокрема, освічений сидляр Сенько Каленикович безплатно надав друкареві житло, позичив йому значну суму грошей, допомагав налагодити зв'язки з краківськими ремісниками і купцями» [4]. За допомогою львівських міщан Іван Федоров виготовив нове друкарське обладнання і зумів відремонтувати старе, привніс технічні вдосконалення у поліграфічне виробництво. Варто зауважити, що навіть наприкінці XVIII ст. верстати такої конструкції, як у Федорова, використовувалися у багатьох друкарнях, що свідчить про те, що його верстат був на той час достатньо досконалим.

Львівська друкарня запрацювала у лютому 1573 р., випустивши вже через рік друком своє перше видання — «Діяння і послання апостольські» (скорочено — «Апостол»). Це видання раніше друкувалося у Москві. Правопис «Апостола» був наближений Федоровим до загальноприйнятого в Україні. Вступна частина доповнилася, було також збагачено орнаментику. У кінці книги він видрукував «Повість откуда начаса і како совершися друкарня сия», де розповів про власну видавничу роботу.

Подальша робота Федорова заклала підвалини українського книговидавництва як системного явища, з його перемогами і труднощами:

Невідомий автор. Виготовлення книги в друкарні. Дереворит XVII ст.

1574 р. — випущено перший у Східній Європі друкований підручник «Буквар», видання стало можливим, знову ж таки, завдяки підтримці міщан, які були зацікавлені у тому, щоб покращувати рівень освіти власних дітей. Попри це, вже 1575 р. утримувати самостійну друкарню Федорову стало нелегко: вкладені гроші поверталися повільно, тому друкар пішов на службу до князя Костянтина Острозького та став управителем маєтку Дерманського монастиря. 1578 р. в Острозі було видруковано першу книгу: грецько-церковнослов'янську «Азбуку» («Буквар»). А видання 1581 р. Острозької Біблії стало загальновідомою видатною подією в українській культурі.

Потрібно зазначити, що саме в цей час у виданнях Острозької друкарні з'являються характерні для друкованої книги елементи: титульний аркуш, герб, присвята меценатові. Подібні аркуші з панегіричними текстами і гравірованими тематичними сюжетами на честь тогочасних достойників вже мали характер плакатів, оскільки вони тиражувалися окремо від книжкових видань і розповсюджувалися серед знаті.

Друкарня в Острозі увійшла в історію як особлива установа при школі-академії вищого типу, навколо якої сформувався науково-літературний гурток друкарів, письменників, художників. Він став прикладом для інших друкарень, зокрема в Києві. Слід зауважити, що в цій

друкарні започаткувалася важлива для всієї культури України риза: зменшення частки літургійних текстів і урізноманітнення репертуару видань, зокрема публіцистики та полемічної літератури, що з'явилися в контексті національної боротьби українців проти колонізації й за утвердження православ'я.

Згодом Іван Федорович повернувся до Львова, де знову узявся за обладнання власної друкарні. На заваді планам стала доля: 5 (15) грудня 1583 р. він помер.

Острозька друкарня й далі діяла в Дерманському монастирі, зокрема, у 1602–1605 рр. нею керував Дем'ян Наливайко, брат Северина Наливайка, керівника українських повстанців. Але, коли князь Костянтин Острозький помер, вона занепадала й припинила свою діяльність, поступившись місцем друкарні Києво-Печерської лаври.

Крім уже згаданих друкарень на Львівщині поширювали свої видання друкарні Михайла Сльозки, єпископа Анрія Желиборзького, Йосипа Шумлянського [5].

Засновником Лаврської друкарні був Єлисей (до висвячення Іван) Плетенецький. До запровадження друкарства були залучені Іван Борецький та Памво Беринда, Тимофій Вербицький. Як свідчить дослідник друкарства Іван Огієнко [9], можливо, в Києві доти була якась друкарня, однак її видання не збереглися, але, ймовірно, залишилося обладнання. Також було використано й обладнання стрятинської друкарні Гедеона Балабана. Отже, київська друкарня завдячує своїм розвитком обладнанню та досвіду друкарів інших українських друкарень, які працювали раніше.

Одним із перших видань лаврської друкарні були «Анфологiон» («Мінея загальна і святкова») 1619 р., «Слово на латинов» Максима Грека 1620 р., та українські літературні твори. Особливу популярність здобули «Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного», написані Касієм Саковичем, ректором школи київського братства (1623), та «Лексикон слов'янороський» Памви Беринди (1627).

Видавалися також літургійні та світські книги, у багатьох з яких вміщувалися так звані тези — говорячи сучасною мовою, це були своєрідні плакати, в яких вміщувалися символічні сюжети на честь того чи іншого архімандрита, гетьмана, полковника, — власне, тогочасних представників еліти.

На наш погляд, ці ілюстровані засобами графіки композиції, які мали великий розмір, поклали початок розвитку друкованого плаката, який і за характером тексту, і за символічним зображенням відповідає характеру цього жанру. Також слід підкреслити і різноманітність май-

данчиків для їхнього розповсюдження: такі ілюстровані аркуші вивішувалися в церквах, монастирях, братських школах та інших публічних місцях, виконуючи певну інформаційну роль. Подібні малюнки з текстами нерідко мали богословський зміст і присвячувалися важливим православним святам чи святим.

Важливу роль у розвитку друкарства відіграла перша українська папірня у Радомишлі на Житомирщині, заснована в той час Єлисеєм Плетенецьким [6]. На ній виробляли папір різного формату й щільності, який використовували для видання як книжок, так і окремих ілюстрованих композицій — тез, інформаційних, рекламних, літургійних та світських повідомлень, що і характером, і лаконічним композиційним та колористичним ладом відповідали характеру плаката, мета якого — акцентувати увагу на якійсь події, даті, тезі, іменитій особі.

З обранням 1628 р. лаврським архимандритом і 1633 р. Київським митрополитом Петра Могили [7] розпочалася доба широкого розвитку книгодрукування. Лаврська друкарня стала значним підприємством. Саме у той час утвердилися посади працівників друкарні, які тоді називалися так: управитель або типонадзиратель (сучасний завідувач редакції чи друкарні), словолитник, складач, дереворитник (тобто різьбяр гравюр по дереву), іобразитель (маляр чи живописець), типограф, правитель (коректор), писмолеять (словолитник).

Так звані «іобразители» були, по суті, кваліфікованими графіками або живописцями, які здобували фах у лаврській малярні й оздоблювали видання друкарні як книжковими ілюстраціями, так і різними тематичними малюнками у вигляді естампів на папері великого формату, що мали характер сучасного плаката. Тогочасний склад працівників друкарні цілком відповідав складу сучасної друкарні чи редакції видавництва, в якій і досі є редактор, коректор, художник. У друкарні донедавна були набірник, словолитник та «іобразитель». Нині, з поширенням комп'ютерів та новітньої друкарської техніки, ці спеціальності зникають.

Слід підкреслити, що тут названо лише деякі друкарні, адже наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. в Україні майже в кожному місті, де були братські школи, працювали друкарні, а при них названі вище працівники, робота яких була справжньою творчістю, яка дала українському мистецтву численні високохудожні видання, вершиною яких став «Требник» Петра Могили 1646 р. — розкішне ілюстроване видання, надруковане у лаврській друкарні тогочасною українською мовою. Проілюстрували його кращі на той час художники, серед яких великим талантом вирізнявся гравер Ілля [11]. Ілюстрації з «Требника» на теми зі Святого писма, а також на теми, що стосувалися щоденного

життя мирян, зокрема народження, одруження, поховання, моралі, віросповідання, друкувалися також у вигляді естампів, які поширювалися в монастирях та церквах по всій Україні у вигляді окремих аркушів і виконували просвітницьку місію. Тобто, знову ж таки, були прототипами сучасних плакатів.

Естамп розвинувся поряд із книжковою гравюрою та аквареллю, відтворюючи портрети сучасників, важливі історичні та релігійні події. Популярними були складні композиції панегіричного характеру з портретами і текстовими посвятами тій чи іншій історичній особі, зокрема гетьману Івану Мазепі, митрополиту Рафаїлу Заборовському.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. в українських друкарнях працювало багато талановитих граверів, які піднесли українську графіку на європейський рівень. Це, зокрема, Олександр та Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський, Никодим Зубрицький, Іларіон Мигура, Данило Галаховський. У жанрі історичної гравюри плідно працював Никодим Зубрицький, естамп якого «Оборона Почаївського монастиря від турків у 1675 році», в якому зображено панічний відступ загарбників, у вигляді плаката поширювався серед народу з метою патріотичного виховання. Також цикл гравюр до книги «Іфіка ієрополітика» цього ж автора (1712) на теми моралі, звичаїв, міфології, етики, різних філософських та педагогічних повчань друкувалися в Лаврській друкарні у вигляді естампів-плакатів різного формату й поширювалися серед населення.

У галузі естампної графіки в середині XVIII ст. плідно працював Григорій Левицький. Особливо популярними були його академічні тези та подарункові гравюри великого формату. Художник, можливо, вперше в той час, використовував у своїх вишуканих композиціях образ простої людини, зображеної за буденними заняттями. Водночас його твори вирізняються бароковою пишністю, урочистістю — рисами, які, серед інших, сповідував пізніше плакат XX ст.

Наприкінці XVIII ст., в час, коли українська православна митрополія втратила під тиском Московської держави свою монополію на видавничу справу, монастирські друкарні занепали, в них запанувала світська тематика. Видавництва, не маючи ідеологічної підтримки держави і церкви, втрачали націєтворчий характер. Щоправда, деякі майстри гравюри й далі на досить високому рівні ілюстрували книги. Також тоді стали популярними гравюри з цікавими побутовими сюжетами, портретами, релігійними композиціями. Тематика таких творів почала диктуватися вимогами московського Синоду, який забороняв будь-які відхилення від церковних московських канонів. Ясна річ, тексти публікувалися виключно російською мовою, а українська з часу Петра I суворо заборо-

Ларіон Мигура. Тези на честь гетьмана України Івана Мазепи. 1706
Мідьорит. Друкарня Києво-Печерської лаври

нялася. У той час занепала й народна гравійована картинка, яка раніше поширювалася у вигляді естампів серед населення.

Російський Синод та керівництво Києво-Печерської лаври знаходили в народній гравюрі багато недозволених вольностей, тому московський патріарх заборонив такі твори і наказав конфіскувати їх. Така сама доля чекала й так звані «куншти», своєрідні плакати в техніці ксилографії, відбиті на паперових аркушах з дерев'яних дощок, які також заборонив московський синод, а київські майстри Яків Сербин та Єгор Домбровський [12] навіть переслідувалися за відступи від державних російських канонів.

Григорій Левицький. Тези на честь архімандрита Лаври Романа Копи
1740. Мідьорит. Київ

Отже, історія зародження плакатного мистецтва сягає початку XVII ст., й пов'язана вона з бурхливим розвитком графічного мистецтва, що розвивалося при монастирських та братських друкарнях. Пізніше провідне місце посідає станкова графіка, побутовий та історичний жанри, пейзаж та портрет, які видавалися в рамках російської цензури. Графічні твори типу тез-плакатів поступово зникають, втрачаючи питомі для українського мистецтва риси. Водночас, у зв'язку з винайденням літографії — гравюри на камені — можливості графіки значно збільшилися в плані світлотіньового вирішення, що давало великі можливості для вирішення багатопланових композицій. Літографічні майстерні діяли в ба-

гатях міст України, зокрема у Львові, Одесі, Харкові [13]. Літографія відкрила широкі можливості для виконання естампів і їхнього тиражування, що стало ще одним кроком до утвердження плакатного мистецтва.

Одним із різновидів плакатного мистецтва можна вважати серію офортів Т.Г. Шевченка «Живописная Украина» (1844) [14], в якій художник зобразив історичне минуле свого народу й сучасний йому народний побут та красу природи України. Ці аркуші він виконав з метою поширення серед народу.

Екскурс в історію української графіки, в якій зародилися паростки плакатного мистецтва, свідчить про широкий простір для дослідження власне плакатного мистецтва, яке, на жаль, на початку ХХ ст. зазнало сильного ідеологічного тиску та почало використовуватися радянською владою в суто політичних цілях.

У тоталітарному радянському суспільстві, завдяки виникненню постійної потреби в агітації та пропаганді ефемерного соціалістичного способу життя і праці, плакат, особливо політичний, набув широкого, проте односпрямованого розвитку. Зокрема, у видавництві «Мистецтво» в Києві до 1991 р. працювала велика редакція плаката, до праці в якій залучалися провідні українські художники, виконуючи замовлення з пропагування ідеологічних орієнтирів, спущених «зверху».

Сьогодні ж більшість традиційних плакатів, не беручи до уваги рекламні та політичні зразки, завдячуючи використанню найкращих напрацювань зі своєї історії і невпинно розвиваючись, більше відносяться до мистецьких творів, аніж до промислової тиражованої продукції. Наприклад, створюючи плакат до відкриття якоїсь художньої виставки, театральної вистави чи з нагоди свята, художник-плакатист намагається передати суть події, що буде представлена у стислому поєднанні візуального матеріалу. А коли мета досягнута, шрифтовий і графічний матеріал вдало скомпоновані, ми, як правило, отримуємо своєрідний і самобутній твір мистецтва.

Необхідно також вказати на суспільно-культурний характер взаємовпливів поміж сучасним плакатним мистецтвом та іншими ланками мистецтва і культури сьогодення. Зокрема, суспільно-політичний плакат зараз знаходиться у стані постійного творчого пошуку, завдяки чому ми отримуємо зразки чудової плакатної графіки, що провокує певні зрушення у суспільстві. Вони охоплюють не лише культуру, але й політику, соціальну активність громади, демократичний, економічний розвиток тощо.

Власне, якщо акцентувати на цілях тиражованих творів, що були попередниками сучасного плаката, можна дійти думки, що вже тоді

обшир спрямованостей практично відповідав сучасному. На жаль, підрадянський період у нашій історії став на заваді вільному розвитку плаката та його функцій. Тож на сьогодні головним завданням для дослідників плакатного мистецтва є з'ясування і всебічний розгляд функціонування плаката у культурному просторі України.

Висновки. Перші десятиріччя XVII ст. для українського друкарства стали точкою відліку для становлення не лише вітчизняного друкарства й видавництва, але й українського плакатного мистецтва. Зароджуючись, воно органічно вписалося у тогочасний культурний контекст, стало засобом висловлення художників-графіків і донесення до широких верств населення тої чи іншої культурної ідеї.

Друкарні почали ставати своєрідними видавництвами, серед продукції яких з XVII ст. з'явилися тези — привітання — прототипи плакатів на честь визначних осіб того часу. У них, крім образотворчого сюжету, вміщувалися тексти на честь того чи іншого сучасника. До нашого часу дійшли тези на честь Івана Мазепи, митрополита Рафаїла Заборовського, які за змістом і формою відповідають сучасним плакатам.

Отже, друкована книга, функціонуючи у царинах освіти, релігії, літератури, дала поштовх цілком новому для тогочасної України мистецькому явищу — завдяки естампам, поширюваним у публічних місцях, друкована продукція стала істотним чинником впливу на культурне й соціально-політичне життя. У подальшому, аж до сьогодні, за виключенням підрадянського періоду, можна простежити культуротворчий характер функціонування плакату, що залежить, перш за все, від творчої наснаги і професійності художника. Резюмуємо, що плакат став окремим потужним мистецьким явищем, яке необхідно усебічно вивчати.

Бібліографія

1. Брингхёрст Р. Основы стили в типографике. [Текст] / Р. Брингхёрст. — М. : Изд. Д. Аронов, 2013. — 479 с.
2. Владич Л. Мовою графіки. [Текст] / Л. Владич — К. : Мистецтво, 1967. — 148 с.
3. Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. [Текст] / Я. Запаско. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. — 312 с.
4. Ісаєвич Я. Виникнення та розвиток друкарства в Україні [Електронний ресурс] / Я. Ісаєвич. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult241.htm>
5. Історія українського мистецтва : в 6 т. [Текст]. — К. : Академія Наук УРСР, 1967. — Т. 2 : Мистецтво XIV — першої половини XVII ст. — 472 с.

6. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра : світ православної духовності і культури [Текст] / С. Кагамлик. — К. : Нац. Києво-Печерський іст.-культ. запов., 2005.
7. Логвин Г. З глибин : гравюри українських стародруків XVI–XVIII століть [Текст] / Г. Логвин. — К. : Дніпро, 1990. — 406 с.
8. Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври : науково-допоміжний бібліографічний покажчик [Текст]. — К. : Нац. Києво-Печерський іст.-культ. запов., 2006. — 356 с.
9. Огієнко І. Історія українського друкарства [Текст] / Іван Огієнко. — К. : Либідь, 1994. — 446 с.
10. Попов П. Початок книгодрукування у слов'ян (XV–XVI ст.) // Книга і друкарство на Україні [Текст] / П. Попов. — К., 1985. — С. 13, 208.
11. Сакович А. Библия Илии [Текст] / А. Сакович // Панорама мистецтв. — М. : Сов. художник, 1983. — Вып. 6.
12. Січинський В. Історія українського граверства XVI–XVIII ст. [Текст] / В. Січинський — Львів : [Б/в], 1937.
13. Степовик Д. Українська графіка XVI–XVIII століть : еволюція образної системи [Текст] / Д. Степовик. — К. : Наук. думка, 1982. — 331 с.
14. Українська графіка XI — початку XX ст. [Альбом] / авт.-упоряд. А. В'юник. — К. : Мистецтво, 1994. — 328 с.

Ігор Шалінський. Джерела становлення української друкованої продукції та виникнення плакату

Анотація. У статті розглянуто зародження друкарень в Україні, простежено їхній розвиток. Як приклад наведено дві друкарні, що надали поштовх для розвитку друкарської справи в Україні: друкарні Львівського братства та Києво-Печерської лаври, в яких починали перевидувати книги українською мовою, а згодом і видавати власні доробки. І саме в цих друкарнях почали з'являтися перші паростки плакату — своєрідного виду мистецтва, який був покликаний відгукуватися на соціальні та політичні потреби свого часу. Згодом на всій території сучасної України почало діяти близько 25 друкарень.

Описано зміни, що відбулися у друкарській справі від її появи на теренах України та стимулювали майбутніх друкарів створювати нові та розвивати існуючі друкарські майстерні. Також розглянуто, як розвивалася шрифтова графіка друкованих видань, оформлення книг графічними елементами та втілення шрифтових та графічних композицій у плакати.

Ключові слова: тиражована продукція, українська графіка, плакат, друкарня, мистецтво.

Игорь Шалинский. Истоки становления украинской печатной продукции и появление плаката

Аннотация. В статье рассматривается зарождение типографий в Украине и прослеживается их развитие. Как пример, приведены две типографии, деятельность которых послужила толчком для развития печатного дела в Украине, это деятельность типографий Львовского братства и Киево-Печерской лавры, где начинали переиздавать книги на украинском языке, а позже и издавать собственные материалы. Именно в этих типографиях начали появляться первые побег

плаката — своеобразного вида искусства, который был призван отображать социальные и политические нужды своего времени. Со временем на территории современной Украины начали действовать около 25 типографий.

Описаны изменения, которые происходили в печатном деле, начиная с его появления на украинских землях, что подтолкнуло будущих типографов к созданию новых и развитию имеющихся типографских мастерских. Также рассмотрено, как развивалась шрифтовая графика печатных изданий, оформление книг графическими элементами и воплощение шрифтовых и графических композиций в плакате.

Ключевые слова: тиражированная продукция, украинская графика, плакат, типография, искусство.

Ihor Shalynskyi. Sources of Ukrainian Print Production Establishing and of Emergence of a Poster

Summary. The article investigates emergence of printeries in Ukraine and traces their development by example of two printing-offices, that were a powerful spur to the advance of printing in Ukraine. Namely, there were the printing-offices of Lviv Fraternity and Kyiv Pechersk Lavra that started to reprint books in Ukrainian and afterwards to print their own editions. These printing-offices were the first ones to produce the first samples of a poster — an original art form, intended to address the social and political issues of the time. Afterwards about 25 printing-offices emerged all over the territories of Modern Ukraine.

The article describes the changes in printed business since its appearance at the Ukrainian lands that stimulated future printers to found new print workshops and to develop the operating ones. The development of typographic art of the printed editions, the graphic book design and embodiment of type and graphic compositions in poster art are examined.

Keywords: print production, Ukrainian graphic art, poster, printing-office, art.